

Rákossy Anna

A sokszorosítás szerepe a későközépkori magyarországi kelyhek készítésében

A napjainkra fennmaradt középkori magyarországi ötvösművek között nagyszámú csoportot alkotnak a kelyhek, amelyek eredetének meghatározásával kapcsolatban számos nehézséggel kell a kutatónak szembenéznie.

A magyarországi középkori kelyhek esetében annak megállapítása, hogy egy adott tárgy pontosan mely templomban volt a 15–16. században, általában megoldhatatlan feladatot jelent, hiszen a mohácsi csatavesztés előtti és a török uralom időszakából származó levéltári iratanyag nagyon hiányos, a kutatás során erre általában nem lehet támaszkodni. A fennmaradt korabeli források pedig – miután nem térnek ki a tárgyak díszítésének részleteire – többnyire nem teszik lehetővé a rendelkezésünkre álló kelyhek egyértelmű azonosítását egy-egy templom liturgikus ötvösműveivel. Ugyancsak kevés adattal rendelkezünk a kelyhek készítőiről és egykori adományozóiról, tulajdonosairól is.

A 19. században indult meg a középkori magyar művészeti emlékek tanulmányozása, kutatása, amelynek terjedelmes szakirodalmát itt nem feladatunk ismertetni. A 19. század végén és a 20. század elején a kelyhekre és a filigrános díszítésre fokozott érdeklődés irányult, amelynek köszönhetően néhány, részben megsemmisült ill. jelenleg „lappangó” kehelyről is tudomásunk van. 1932-ben jelent meg, s alapvetőnek tekinthető Joseph Braun: *Das kirchliche Altargerät* című műve, melyben részletesen áttekinti a kehely kialakulásának történetét, a formák és díszítőtechnikák sokaságát, külön kitérve a középkori filigrános díszítésű kelyhekre is, amelyeket Roth Viktor az erdélyi kelyhek fejlődéséről írt tanulmánya is tárgyal.² A külföldön lévő kelyhek nagy részét is megemlíti Genthon István a külföldi magyar művészeti emlékeknek – nem teljes – leltárában, nagy segítséget adva a kutatáshoz.³ Gerevich László a budai ötvösségről szóló tanulmányában a kelyhek filigrándíszítését csoportosította, s az emlékeket egy-egy csoportba sorolta.⁴ A filigrános kelyhek kutatástörténetében Mihalik Sándor szerzett különös érdemeket: számos külföldi gyűjteményben lévő ötvösművet is tanulmányozott, köztük a göteborgi, a monzai és a gandinoi kelyheket.⁵

Az ötvösműveken lévő feliratokat és egyéb jelzéseket tekinthetjük az azokra vonatkozó legbiztosabb forrásainknak. A középkori magyarországi kelyheken ötvösjegyeket csak ritkán találhatunk, a középkori mesterjegyeket pedig gyakran nem tudjuk mesternévvel összekapcsolni. A 15–16. századi kelyheken ötvösjegyeket csak ritkán találhatunk, ám ha mégis jelzettek ezek a művek, nem biztos, hogy mesternevet tudunk hozzájuk kötni, ahogyan a tárgyakat is csak nagyon kivételes esetben tudjuk mesterekhez kapcsolni. Marc Rosenberg,⁶ Kőszeghy Elemér,⁷ Brestyánszky Ilona,⁸

Bunta Magdolna⁹ és mások kutatásai alapján számos ötvös nevét ismerjük, azonban a 16. század közepe előtt működött mesterekről alig van közelebbi adatunk.

Míg számos ötvöstárgy egyedi megrendelésre, valamely jeles alkalommal összefüggésben, a megrendelő egyedi kívánságának megfelelően készült, ezt a kelyhekről csak igen ritkán lehet elmondani.

Mindezek alapján általában szinte lehetetlen azonosítani az egyes kelyhek készítőjét, készítési helyét, legfeljebb a díszítőmotívumok összevetésével, stíluskritikai alapon kapcsolhatunk több ötvösművet ugyanazon műhelyhez vagy mesterkörhöz.

A magyarországi gótikus kelyheken – összehasonlítva a román stílusú emlékekkel – új elemek jelennek meg: az általában hatkaréjos talp széles peremet kap, valamint egy függőleges, gyakran áttört sáv emeli meg. A talp felső részét szárgallér zárja le, a nódusz felett és alatt szárgyűrűk takarják el a szárat, a kuppa alá pedig egy félgömb alakú kosár került, amelynek felső szegélyét pártá zárja le. Egyúttal újabb díszítőelemek is megjelentek a kelyheken, s ezeknek a díszítéseknek egy részét egy sokszorosítási eljárással – öntéssel – állították elő.

A középkori liturgikus edények formáját, méretét, anyagát egyházi szabályok is meghatározták.¹⁰ Noha az ötvösöknek ezen előírásokhoz igazodniuk kellett. A gótikus kelyhek igen változatos kivitelben készültek (különösen sokféle a nóduszok kialakítása), mégis számos rendkívül hasonló részlet figyelhető meg ezeken az ötvösműveken.

Vizsgálatom tárgyát a bőrtűs filigránnal díszített kelyhek képezték. A filigrán vékony, általában két ezüstsál összesodrásával készült drót, amelyből leggyakrabban geometrikus mintákat alakítottak ki az ötvösművek felületén. A filigrán nem kizárólag a magyarországi ötvösségre jellemző technika, ezt az eljárást világszerte használták.¹¹ A bőrtű magyar terminus technicus a filigrán felületére helyezett, granulációs eljárással készült arany- vagy ezüstgömbökre. A bőrtű kifejezés használata a 17. században kimutatható, Kecskeméti W. Péter ötvös említi drágakövekről és ötvösteknikáról szóló könyvében.¹² Mindkét díszítőtechnikát a 15. század utolsó harmadában és a 16. század elején elsősorban a magyar ötvösök alkalmazták a kelyhek díszítésére.

A filigrános kelyhek legnagyobb magyarországi – hét kehelyből álló – együttesét a gyöngyösi Szent Bertalan templom kincstára őrzi.¹³ A kelyheket az 1746-os canonica visitatio említi röviden,¹⁴ legkorábbi részletes leírásuk – jelenlegi tudomásunk szerint – az 1810. évi canonica visitatióban szerepel, ez alapján a hét kehely közül hatot, (a rajtuk lévő feliratoknak köszönhetően) egyértelműen lehet azonosítani.¹⁵ Héjné Dé-

tári Angéla — a mai kutatás számára is alapvető — kutatási eredményei alapján ismert, hogy a gyöngyösi Szent Bertalan templom kincstárába kerültek liturgikus tárgyak a gyöngyösi ferencesek templomából és a Szt. Erzsébet templomból is — utóbbi kincstárában voltak a jezsuiták Szt. Orbán templomának felszerelési tárgyai is, de nem minden kehely esetében lehet meghatározni, pontosan honnan is származnak.¹⁶ Ugyanehhez a mesterkörhöz kapcsolhatjuk stílusuk és díszítményeik alapján a gyöngyöspatai gótikus plébániatemplomban őrzött és a Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjteményben lévő ecsegi kelyhet is.¹⁷

A fentiekben tárgyalt kelyhek igen egységesek, arányaik, tagolásuk, a nóduszaik igen hasonlóak, egyes apró elemek — mint a talp áttört sávja, szárgallérok, szárgyűrűk, kuppakosár pártázata ill. egy jellegzetes öntött stilizált növényi ornamentika — mind motívum, mind méret tekintetében teljesen megegyeznek. Az ecsegi kehely arányaiban eltér a többitől, ez annak köszönhető, hogy szárát a 19. században meghosszabbították és egyidejűleg egy harmadik, a másik kettőtől eltérő mintázatú szárgyűrűt illesztettek a szárára.¹⁸ Miután a kelyhek több — általában hat nagyobb — részre (talp, nódusz, nódusz alatti és feletti szárgyűrűk, kuppakosár és kuppa) szétszedhetőek, könnyen megtörténhet, hogy egy-egy részt — pl. szárgyűrűt — vagy egy applikált díszítőelemet a tulajdonos kívánsága szerinti új elemmel kicserélnek.¹⁹

A gyöngyösi kelyhek megrendelői Héjjné Détári Angéla szerint a város polgárai és a patrónusai közül kerültek ki. A 15. század végén és a 16. század elején Gyöngyös, Gyöngyöspata²⁰ és Ecseg birtokosai között — részben — ugyanazokat találjuk: a guthi Ország és a Losonczy család tagjait.²¹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget, elsősorban Ecseg és Gyöngyöspata esetében, hogy a kelyhek egykori adományozói az említett családok köréből is kikerülhettek.

A Szent Bertalan templom filigrános kelyheiről Héjjné Détári Angéla megállapította, hogy ugyanabban a műhelyben készültek 1500–1510 között. Felfigyelt a kelyheken ismétlődő számos azonos díszítményre, amelyekkel kapcsolatban hivatkozik „*Szériagyártás és műhelykérdés a középkori magyar ötvösségben*” című kéziratára.²²

Nem minden esetben tekinthetjük az azonos öntvények több ötvösművön való előfordulását az azonos eredet biztosítékának. A kelyhek talpát díszítő áttört sáv és a kuppakosarat lezáró párt a kelyhekétől eltérő rendeltetésű és stílusú tárgyakon is előfordulhatnak: például poharakon, fedeles kupákon, díszedényeken, övcsatokon, könyvfedelen, sőt fegyvereken is.

Az eltérő stílusú ill. eltérő időszakban készült kelyheken megjelenő azonos díszítőelemekkel kapcsolatban Beke László az 1980-ban megjelent *Sodronyzománcos ötvösművek* című művében megállapította, hogy „a 15. század második felére már bizonyos díszítőelemek (kelyhek öntött peremáttörései, kosárpártái stb.) egyes műhelyekben „sorozatgyártásban,” sőt „ex-

porta” is készülhettek, így más ötvösök eltérő stílusú munkáikhoz is alkalmazhatták azokat.” Véleménye szerint ilyen jellegű kapcsolat lehetett a Felvidék és Erdély ötvösei között is.²³

Ez magyarázhatja azt, hogy olyan kelyheket is összekapcsolnak az azonos díszítmények, amelyeket stíluskritikai alapon nem kötnénk ugyanahhoz a mesterkörhöz vagy műhelyhez. Ezt az állítást jól példázza az észak-itáliai Gandino bazilikájának és a győri Református Anyaegyházközségnek egy-egy kelyhe, amelyeken az egyetlen azonos motívum a talp áttört sávja. A gandinói kelyhet a magyar művészettörténészek közül elsőként — a magyarországi középkori ötvösség kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett — Mihalik Sándor publikálta 1947-ben.²⁴ A magyar kelyhet már egy 1555. évi gandinói inventárium említi, egy 1666. évi feljegyzés pedig arról tudósít, hogy ezt a filigrános kelyhet a Giovanelli de Noris család egyik tagja adta a gandinói templomnak.²⁵

A Református Anyaegyházközség kelyhe²⁶ sokkal egyszerűbb szerkezetű, nóduszának díszítése provinciális, egészen más stílusú, mint a finoman kidolgozott, áttört talpsáv. A filigrándísz azonban nagyon igényes, egyedi elképzeléseket tükröző mustrát mutat: váltakozva három-három különböző, gondosan megkomponált geometrikus minta borítja a talpat és a kuppakosarat, míg a legtöbb filigrános kelyhet legfeljebb kétféle mintázat díszíti.

A két kehely stílusa teljesen eltérő, kijelenthetjük, hogy mestereik bizonyosan nem azonosak. A gandinói a gótikus filigrános kelyhek rendkívül szép arányú, igen jól megszerkesztett példája, a finoman kidolgozott, áttört talpsáv tökéletesen illik a kehely többi részéhez. A leveles ág motívumát ismétli a talpperemet borító nagyobb méretű öntött dísz is. A talp és a kuppakosár vastag sodronyokkal való egyedülálló tagolása a gótikus bordás boltozatokat idézi. A gótikus liturgikus ötvösművek, különösen a monstranciák és cibóriumok — de említhetjük a kelyhek ún. kápolnanóduszait is — ugyancsak a gótikus templomok egyes részleteit idézik (nemcsak a magyarországi emlékek, hanem Európa-szerte).

Nemcsak olyan kis öntött részletek ismétlődnek a kelyheken, amelyeket az előbbieken ismertettünk, hanem teljes alkotóelemek is készültek több példányban.

Az egykor a budavári Nagyboldogasszony plébániatemplom felszereléséhez tartozott ún. budaújlaki kelyhet ma már csak Gerevich László egy a középkori budai kelyheket tárgyaló 1945-ben megjelent tanulmányából²⁷ és az ott közölt archív felvételekről ismerjük, de még fotóról is megállapítható, hogy áttört, öntött nóduszának mintázata — a cikkelyek közepén lévő virágdíszről eltekintve — rendkívüli hasonlóságot mutat a Magyar Nemzeti Múzeum egyik, 1500 körüli kelyhének nóduszával.²⁸ Az említett kehely nódusza nyilvánvalóan hiányos, a cikkelyek közepén egykor valamilyen további díszítmény — feltehetően virágdísz — volt. A két kehely stílusa eltérő, feltehetően nem

ugyanannak a műhelynek vagy mesternek az alkotásai.

A budaújlaki kehely eredetét Gerevich László kutatásainak köszönhetően részben ismerjük. Feltehetően a középkorban is a budavári Nagyboldogasszony-templom felszereléséhez tartozhatott, amelynek kincstárából 1756-ban a budaújlaki templomnak kölcsönözték,²⁹ ahonnan 1904-ben visszakerült.³⁰ A második világháború alatt kikerült a budavári Mátyás-templom kincstárából és csak az 1960-as években került újra vissza sérült, hiányos állapotban, innen 1993-ban ellopták. Jelenlegi őrzési helye ismeretlen. ³¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban lévő kelyhet Lówy Fülöp-től vásárolták meg, távolabbi eredete ismeretlen.³²

A középkori ötvösségben a sokszorosítás nem merült ki egyes nagyobb elemek készítésében: teljes kelyhek is készültek azonos minta szerint. Rendkívüli hasonlóságot fedezhetünk fel az Evangélikus Országos Múzeum gyűjteményében lévő celldömölki kehely³³ és a simontornyai ferencesek egykori – sajnos csak leírásokból és archív felvételekről ismert – kelyhe³⁴ között, amelyek esetében lényeges különbséget – amennyire a simontornyai kehelyről megjelent publikációk alapján megállapítható – csak az áttört talpsáv és a szárgyűrűk esetében találunk, minden egyéb megegyezik.

Az egykor a simontornyai ferenceseknél őrzött filigrános kelyhet a 19. század végi ismertetések szerint 1764-ben a simontornyai szőlők között találták a paténájával együtt és 1775-ben Karl von Limburg-Styrium gróf ajándékozta az egyháznak.³⁵ A kehely a második világháborút követően eltűnt, jelenlegi őrzési helye ismeretlen.³⁶

A celldömölki kehely provenienciája ugyancsak ismeretlen, de eredetének tisztázásában segíthetne a talpban lévő AK vagy AR ötvösjegy, ha a mesterjegyhez mesternevet is tudnánk társítani, azonban ez a jegy a kutatás jelenlegi állása szerint még feloldatlan.

Kézzelfoghatóbb a hasonlóság a győri székesegyházi kincstár egyik középkori kelyhe (1. kép)³⁷ és a pécsi székesegyház középkori eredetű kelyhe (2. kép)³⁸ között, amelyek provenienciája még szintén feltáratlan.

Zalka János győri püspök (1867–1901) a 19. század utolsó harmadában az egyházmegye területén lévő települések templomaiból összegyűjtötte, és a székhelyére szállíttatta a műkincseket, majd tisztíttatta, javíttatta azokat.³⁹ Ekkor kerülhetett az említett kehely a győri kincstárba. A kehely középkori történetére a talpát díszítő egyik öntött levéldísz helyén lévő, jelenleg azonosítatlan címer világíthatna rá, amely utólagos rátét lehet.⁴⁰

A pécsi kehely eredetéről sincsenek biztos adataink. Werner Imre nagyprépost, Kárász egykori plébánosa szíves közlése alapján ismerjük a hagyományt, mely szerint ezt a kelyhet a 19. század elején a Pécshez közeli Máraév és Kárász közötti erdőben, egy kivágott tölgyfa gyökerei között találták.⁴¹ Feltehetően a mohácsi csata után áshatták el, de arról nincs tudomásunk, hogy honnan, melyik templomból került oda. A tölgyfa gyökerei közül a kehely feltehetően sérülten került elő, de a díszítőmotívumok felismerhetőek maradtak, ezeket próbálhatta az ötvös utánózni a 19. század eleji javítás-átalakítás során. Az aránytalanul nagy talpperem, a talp áttört sávjának imitációja, a talpról

1. kép. Kehely, Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, ltsz.: 77.2. 1500 körül. M.: 20,6 cm, Tá.: 13 cm, aranyozott ezüst. A szerző felvétele

2. kép. Kehely, Egyházmegyei Gyűjtemények, Pécs - Bazilika Kincstár és Gyűjtemény, ltsz. P.75.5. 1500 körül. M.: 24 cm, Tá.: 14,5 cm, aranyozott ezüst. A szerző felvétele

lehajló levelek és a díszítetlen ezüst szárgyűrűk jól láthatóan nem középkoriak.

A pécsi kelyhen két felirat is olvasható: az egyik a 19. század eleji „IK.E.V.Eccl.” felirat, amely Gál Éva feloldása szerint Király József pécsi püspököt jelöli.⁴² Király József 1807–1825 között állt a Pécsi Egyházmegye élén, talán ő rendelte meg az ötvösmű javítását. A kelyhen lévő másik, kis táblán lévő felirat egy évszázaddal későbbi beavatkozásra utal: eszerint Hausner Frigyes dolgozott a kelyhen. A javítás csak a szárát érintette, a kehely egyéb részeit nem.⁴³

Mindkét kehely középkori elemei – a talp és a kuppakosár filigrános mezői, valamint a nóduszok – igen hasonlóak. A filigrános lemezek díszítése a talpon (3–4. képek) és a kuppakosáron (5–6. képek) azonos mintát követ, mind a filigránszál vastagságát, mind a mintázatot és a készítés módját tekintve. A nódusz kialakítása és motívumai is rendkívül hasonlóak (7–8.

képek), mindössze a nagy virágdíszek különböznek.

Kijelenthetjük, hogy ez a két középkori kehely egyazon helyen és időben készült. Jelenlegi tudomásunk szerint ez az egyetlen hazánkban fennmaradt filigrános díszítésű kehelypár, amely azt igazolja, hogy ezek az ötvöstárgyak nem egyedi alkotások voltak, hanem kis eltérésektől eltekintve azonos séma alapján készültek.

A későközépkori ötvösműhelyen belüli vagy éppen a műhelyek közötti munkamegosztásról keveset tudunk: vajon voltak egy-egy technikára szakosodott – pl. zománczó, gravírozó stb. – ötvösök, vagy sem. A középkori, közép-európai ötvösség elismert szakértője, Johann Michael Fritz szerint a legvalószínűbb az, hogy a középkori ötvösök technikailag sokoldalúak voltak, de egyes mesterek akár egész életükben is csak bizonyos tárgytípusokat – pl. kelyheket, poharakat, serlegeket – készítettek, egyiket a másik után.⁴⁴ Egy-egy

3. kép. Filigrándísz a győri kehely kuppakosarán. A szerző felvétele

5. kép. Filigrándísz a győri kehely talpán. A szerző felvétele

4. kép. Filigrándísz a pécsi kehely kuppakosarán. A szerző felvétele

6. kép. Filigrándísz a pécsi kehely talpán. A szerző felvétele

ötvösművön többen is dolgozhattak, hiszen az előállítás egyes fázisait — a filigránnal díszített kelyhek esetében pl. a drót húzását — az inasok is el tudták végezni, míg pl. a forrasztás mesteri gyakorlatot igényelt. Az öntött díszítőelemeknél a megtervezés, a forma elkészítése túl időigényes volt ahhoz, hogy minden egyes ötvösműhöz újat, újabbat készítsenek, ezért is használhatták fel — például a gyöngyösi kelyhek esetében — ugyanazokat a díszítőményeket számos alkalommal.

Felmerül a kérdés, a középkorból fennmaradt magyarországi ötvösművek közül melyek tekinthetők valóban egyedi alkotásoknak. Nem csak a kelyhekénél, hanem más tárgytipusoknál is észlelhetünk rendkívüli hasonlóságokat, a korábbi és későbbi időszakokból egyaránt. Az ötvösök egy-egy művet adott rajz ill. terv alapján több példányban is elkészíthettek, egyes részletek, alkotóelemek kisebb-nagyobb mértékű módosításával. A hazai emléanyagban olyan egyedülálló mesterművek, mint pl. Suky Benedek kelyhe, készítőiknek nem az egyetlen ilyen kvalitású és jellegű alkotása lehetett. A filigrános díszítésű kelyhek — értékes díszítőmények, pl. drágakövek, gyöngyök nélkül — nem számíthattak különleges ötvösműnek, számos példány

lehetett Magyarország templomaiban.

A sokszorosítás fent említett módjai nem tekinthetők kizárólag a magyarországi ötvösségre jellemzőnek, Európa-szerte megtalálhatóak a sorozatgyártás nemesfémekből készült példái.⁴⁵

A középkori ötvösművek bővebb feldolgozásával, a díszítőelemek és a díszítőmotívumok összevetésével, valamint stíluskritikai elemzések segítségével lehet bővíteni az egyes csoportokhoz kapcsolható emlékek körét, amelyek lokalizálása ill. mesterkörhöz, műhelyhez kötése további feladatot jelent.

Jegyzetek

- 1 *Das kirchliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung.* München, Max Hueber Verlag, 1932. [továbbiakban BRAUN 1932]
- 2 ROTH Viktor: *Az egyházi kelyhek stílbeli fejlődése Erdélyben.* Budapest., 1913.
- 3 GENTHON István: *Magyar műkincsek és emlékek külföldön.* Budapest., 1968. Kézirat, Szépművészeti Múzeum Könyvtára, 21552.
- 4 GEREVICH László: *Középkori budai kelyhek.* In.: *Budapest régiségei XIV.* 1945. 333–367. [továbbiakban GEREVICH 1945]
- 5 *A göteborgi magyar kehely.* In: *Magyar Művészet* 1935. 339–342.; *Un calice ungherese a Gandino.* In: *Annuario* (1947). Istituto Ungherese di Storia dell'Arte, Firenze, 1947 88–97. [továbbiakban MIHALIK 1947]; *Un calice ungherese della cattedrale di Monza.* Roma-Budapest, 1929; *Régi magyar filigránkelyhek.* In: *A műgyűjtő* 1929. 3. évf. 110–111.
- 6 ROSENBERG, Marc: *Der Goldschmiede Merkzeichen.* Band. IV. Ausland und Byzanz. Berlin, Frankfurter Verlags-Anstalt A.G., 1928.
- 7 KÖSZEGHY Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig* Budapest, 1936.
- 8 P. BRESTYÁNSZKY Ilona: *A pest-budai ötvösség.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1977.
- 9 BUNTA Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. Században.* Szerk.: Kiss Erika. *Bibliotheca Humanitatis Historica* XVII. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2001.
- 10 A kelyhekre vonatkozó előírásokat részletesen tárgyalja Joseph Braun a művében, itt nem tudunk erre részletesen kitérni. BRAUN 1932.
- 11 A filigrán használatát részletesen tárgyalja WOLTERS, Jochem: *Filigran.* In.: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte.* VIII. kötet. München, 1987. 1062–1184.
- 12 BALLAGI Aladár: *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve.* Budapest, 1884. 99., 113. A ma használatos filigrán kifejezés helyett ebben a 17. századi könyvben „drótmű” elnevezés szerepel. Ballagi Aladár a 19. század végén a bőrtű kifejezésről így ír: „Nyelvünkben mindeddig teljesen ismeretlen szó.” 140.
- 13 Köszönöm dr. Nagy Lajos kanonok úrnak és Benyovszky Péternek, hogy hozzájárultak és segítséget nyújtottak a kelyhek tanulmányozásához.

7. kép. A győri kehely náduszának részlete. A szerző felvétele

8. kép. A pécsi kehely náduszának részlete. A szerző felvétele

- 14 HÉJNNÉ DÉTÁRI Angéla: *A Szent Bertalan templom kincstár.* In.: *Heves megye műemlékei* III. Bp., 1978. 81–113. [továbbiakban HÉJNNÉ DÉTÁRI 1978] 81. p.
- 15 Egri Érseki levéltár, Egyházi Levéltár [továbbiakban EÉL EL] 3485. Canonica visitatio 1810. 4, 5, 7, 8, 9, 10.
- 16 HÉJNNÉ DÉTÁRI 1978 81. p. A feliratok ismertetésére itt nincs mód, ezeket Héjnné Détári Angéla pontosan közli az ötvösművek fotoival együtt.
- 17 FRITZ, Johann Michael: *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa.* (München, Verlag C. H. Beck, 1983.) című művében közli a frankfurti dóm filigrános kelyhét, mint 15. század végi magyarországi ötvösművet, amelyet stílusa lapján szintén ehhez a kehelycsoporthoz kapcsolhatnánk. Köszönöm Evelin Wetternek, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy Hildegard Lütkenhaus kutatásai alapján ismert, hogy ez a kehely egyértelműen 19. századi munka. KOTZUR, Hans-Jürgen – LÜTKENHAUS, Hildegard: *Der Frankfurter Domschatz.* Band. II. *Die Gold- und Silberarbeiten. Liturgische Gefäße und Geräte 15. bis 20. Jahrhundert.* In.: *Veröffentlichungen der Frankfurter Historischen Kommission* XVI, 2. Frankfurt a. Main, Waldemar Kramer, (1994) Nr. 47. 137–140.
- 18 A kehely fotóját közli: *Nógrád megye műemléki topográfiaja.* Szerk.: DERCSÉNYI Dezső. Budapest, Akadémiai, 1978 [továbbiakban Nógrád megye műemlékei] 186., 127.kép. Köszönettel tartozom Pálos Frigyes prépost, igazgató úrnak, hogy lehetővé tette számomra az ecsegi kehely tanulmányozását.
- 19 Köszönettel tartozom Varga Péter ötvös restaurátorművésznek a kelyhek készítése technikájával kapcsolatos szíves közléséért.
- 20 Feltehetően az itteni kelyhet jelöli az EÉL EL 3489. 134/1813. Visitatio Canonica Parochiae Gyöngyöspata 1811 bejegyzése: „5° Calix antiquis et patena.”
- 21 *Gyöngyös város története.* In.: *Heves megye műemlékei* III. Szerk.: VÖRT Pál. Budapest, Akadémiai, 1978. 13–201. 14.; *Gyöngyöspata.* In.: *Heves megye műemlékei* III. Szerk.: VÖRT Pál. Budapest, Akadémiai, 1978. 221–229. 211.; *Ecseg.* In.: *Nógrád megye műemlékei.* Budapest, Akadémiai, 1954. 184.
- 22 A kiadatlan kézirat őrzési helye ismeretlen, tartalmát sajnos nem ismerjük, pedig valószínűleg értékes információkkal szolgálhatna erről a témáról. „Ezek a munkameneteket egyszerűsítő eljárások, illetve az azonos méretű, mintázott részletek, különféle gótikus öntött elemek fellelhetők a gyöngyöspatai, ecsegi, budaújlaki, győri, esztergomi, göteborgi, stb. középkori kelyheken.” HÉJNNÉ DÉTÁRI 1978. 81.
- 23 BEKE László: *Sodronyzománcos ötvösművek.* Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1980. 17.
- 24 MIHALIK 1947., képét közli: Fig. 51.; Gandino (Olaszország), Museo della Basilica. Köszönettel tartozom Antonio Rudellinek segítségéért, valamint a gandinói plébániának a kehely vizsgálatához adott engedélyéért.
- 25 *Inventari Archivio della Parrocchia di Gandino.* Közli: SAVOLDELLI, Antonio In.: *Antiche sete Antiche sete e argenti d'Europa. Fede, arte, commercio in Val Gandino.* Gandino, 6. maggio–20. Agosto 2000. A cura di Nicolò REZZARA. Val Gandino, Silvana, 2000. 172. „uno calice grando de arzento sopra indorato”; Gandino lakói a középkorban élénk kereskedelmet folytattak a mai Ausztria és Magyarország városaival. Antonio Rudelli szíves közlése és CARRARA, Mario: *Album Gandinese.* In.: *La Val Gandino.* Anno LXVIII.n.6. Giugno 1981. 5.
- 26 Győr, Református Anyaegyházközség, ltsz.: 6. Köszönöm Berecz Ágnes igazgató asszony és Wagner Tamás lelképásztor engedélyét ill. segítségét, amellyel a kehely tanulmányozásához hozzájárultak.
- 27 GEREVICH 1945. 358.
- 28 Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 55.12. C. Köszönöm Kiss Etelének, hogy lehetővé tette számomra a kehely tanulmányozását. Fotóját és leírását közli: H. KOLBA, Judit: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum. 14–17. Jahrhundert.* In.: *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Mediaevalis et Moderna.* I. Budapest, 2004. [továbbiakban KOLBA 2004] Nr. 38.
- 29 GEREVICH 1945. 358.
- 30 Historia Domus Parochiae Beatae Mariae Virginis 1898–1991. 25. 1904. augusztusában került vissza a kehely a plébániára. Köszönettel tartozom Hege-dűs Enikőnek, hogy erre a bejegyzésre felhívta a figyelmemet.
- 31 Köszönöm Mátéffy Baláznak, az Incoronata, a Mátyás-templom Kulturális Központja igazgatóhelyettesének szíves közlését.
- 32 KOLBA 2004 i.m. 46.
- 33 Evangélikus Országos Múzeum, Budapest, ltsz.: EOM.03.00426.1. A kehely Celldömölki Evangélikus Egyházközség letéte. Köszönöm Harmati Béla igazgató úr engedélyét és a kehely tanulmányozásához nyújtott segítségét.
- 34 A kehely fotóját közli: MIHALIK 1947 Fig. 52
- 35 HAYNALD Lajos: *Egyházi műrégiségeink az 1885. évi budapesti országos kiállításon.* In.: *Egyházművészeti Lap* VI. évf. (1885.) 289–308. 291. „Calicem. Hunc. Divinis. Olim. Mysteriis. Sacrum. Simonis. Ad. Turrin. 1764. Nuper. Erutum. Ut. Ne. Calvini. Ritibus. Clam. Surreptus. Contaminaretur. Carolus. S.R.J. Comes A. Limburgh. Et. Styrum. Arcis. Dominus. Sacrae. Antiquitatis. Et. Sui. Juris. Vindex. Sacris. Altarium. Usibus. Et. Nitori. Restituit. (I)DCCLXXXV.” 1828. évi canonica visitatio említi, hogy a kelyhet 1764-ben a simontornyai szőlők között találták a paténájával együtt: „et quidem calici eximiy [y=ii] operis insculptus fuit anno 1454, in dorso autem patenae

fuit sertum cum pharetra sagittis plena, in medio serti una apparnit sagitta evibrata. Calix iste anno 1775. a Comite Carolo Limburg-Styrum, eotum Domino terrestri conventui ejati (sic) dono status fuit, qui sacris usibus nonnisi, in festis Sabaoth applicatur”; CZOBOR Béla: *A simontornyai Sz. Ferencziek kelyhe*. In.: *Egyházművészeti Lap* (1881.) II. évf. 161–166. A kelyhen lévő szárgyűrűkön — melyek feltehetően újabbkori pótlások — felül „AHEMAR” (sic), alul „AANO8O” (sic) betűsorok láthatóak, amelyek felirata talán AVE MAR[ia] és ANNODO[mini] lett volna, az évszámot pedig a talpszár gyűrűjére írhatták.

36 Kálmán Peregrin szíves közlése.

37 Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Ltsz. 77.2. Köszönöm Dr. Pápai Lajos győri megyéspüspök úrnak és Kiss Tamás igazgató úrnak, hogy lehetővé tették számomra a kehely tanulmányozását és a fotóközlés engedélyezését.

38 Egyházmegyei Gyűjtemények, Pécs – Bazilika Kincstár és Gyűjtemény, Ltsz. P.75.5. Köszönettel tartozom Mayer Mihály pécsi megyéspüspök úrnak a kutatási és fotóközlési engedélyért, Farkas Attila érseki tanácsos úrnak, Mons. Wolf Gyula vagyongazdálkodó úrnak és Kikindai Andrásnak hozzájárulásukért, segítségükért, hogy a kelyhet megvizsgálhattam.

39 KRESKAY Antal: *A győri egyházmegye műkincseiről*. In.: *Archeologiai Értesítő* (1873) VII. k. 4.sz. 61–65. 61.

40 A szűkített pólyával vágott címerpajzsban a felső mezőben L A betűk között heraldikailag balra forduló egyszarvú, az alsóban hatágú csillag Köszönöm Lővei Pál segítségét, aki ezt a címet meghatározta és az 1500 körüli évekre datálta.

41 Köszönettel tartozom Werner Imre irodaigazgató úrnak szíves tájékoztatásáért.

42 RETZLER PÁLNÉ GÁL Éva: *Adatok a pécsi székesegyházi kincstár ötvöstárgyainak történetéhez*. In.: *Tanulmányok Pécs történetéből*. 2–3. (1996.) 245–254. 249.

43 A kehely talpának belső oldalán, egy külön kis táblácskán áll: „HAUSNER FRIGYES BUDAPEST VÁCZI UTCA 51.” Hausner Frigyesről igen kevés adat áll jelenleg a rendelkezésünkre, oltárkészítőként szerepel a Budapesti címjegyzékben, üzlete vagy műhelye az első világháború előtt működött néhány évig a Váci utcában.

44 FRITZ, 1983. 47., 59.

45 A liturgikus ötvösművek öntött figurális díszítményeinek német területen történő sokszorosításával kapcsolatban ld. TEBBE, Karin: *Silberne Serienprodukte. Nürnberger Gußfiguren aus der Zeit um 1500*. In: KAMMEL, Frank Matthias: *Spiegel der Seligkeit, Im Zeichen des Christkinds. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter*. Ergebnisse der Ausstellung Spiegel der Seligkeit, Nürnberg 2003, S. 99–103.

Die Rolle der Vervielfältigung bei der Anfertigung der spätmittelalterlichen Kelche in Ungarn

Obwohl der größte Teil der mittelalterlichen Goldschmiedearbeiten in Ungarn nicht erhalten geblieben ist, bilden die innerhalb des zurzeit bekannten Materials die noch erhaltenen mittelalterlichen Kelche eine zahlenmäßig bedeutende Gruppe. Im Zusammenhang mit der Bestimmung der Herkunft dieser Kelche sind die Forscher mit vielen Schwierigkeiten konfrontiert.

Normalerweise kann man den Hersteller, den Zeitpunkt und den Ort der Herstellung eines Kelches auf Grund der schriftlichen Quellen nicht bestimmen. Die Kelche kann man höchstens auf Grund eines Vergleiches der Motive und der Ornamente miteinander in Verbindung bringen und zu Meisterkreisen binden.

Die größte Sammlung von filigranverzierten mittelalterlichen Kelchen befindet sich in der Schatzkammer der Kirche St. Bartholomäus in Gyöngyös. Auf Grund ihres Stils und wegen ihrer Verzierungen gehören zu diesem Meisterkreis die Kelche von Gyöngyöspata und von Ecseg (letztere befindet sich in Vác/Waitzen).

Die Verhältnisse, die Aufteilungen und die Nodus der vorerwähnten Kelche sind sehr ähnlich, einige winzige Elemente — wie z.B. die Fußplatten, die Schaftringe, die Lilienkränze und ein gegossenes Pflanzenornament — sind hinsichtlich des Motivs und der Größe ganz gleich.

Laut der — heutzutage als grundlegend geltenden — Forschung von Angéla Héjnyé Détári wissen wir, dass die Kelche in der Schatzkammer der St. Bartholomäus-Kirche in Gyöngyös zwischen 1500–1510 in der gleichen Goldschmiedewerkstatt gemacht wurden. Sie bemerkte die an den Kelchen wiederkehrenden gleichen Motive und beruft sich in Zusammenhang mit diesen Motiven in ihrem Manuskript „Szériagyártás és műhelykérdés a középkori magyar ötvösségben” [„Die Serienanfertigung und die Frage nach den Werkstätten in der mittelalterlichen ungarischen Goldschmiedekunst”].

Die Vervielfältigung in der mittelalterlichen Goldschmiedekunst beschränkte sich nicht auf die Anfertigung kleiner Details auf den Kelchen; ganze Kelche wurden nach gleichem Vorbild gemacht.

Es gibt eine außerordentliche Ähnlichkeit zwischen dem Kelch von Celldömölk (zurzeit im Evangelischen Landesmuseum in Budapest aufbewahrt) und dem Kelch der Franziskaner in Simontornya — den wir heute nur auf Grund von Photos und Beschreibungen kennen können — die sich nur durch die durchbrochene Randverzierung und durch die Schaftringe voneinander unterscheiden.

Die Ähnlichkeit zwischen einem Kelch in der Schatzkammer des Domes in Győr / Raab und dem mittelalterlichen Kelch des Domes in Pécs / Fünfkirchen ist viel greifbarer. Die Provenienz der Kelche ist leider unbekannt.

Die mittelalterlichen Teile der beiden Kelche sind

außergewöhnlich ähnlich. Die Filigranverzierungen wurden nach gleichem Muster angefertigt, die Ausstattung und die Verzierung der zwei Knäufe sind auch sehr ähnlich. Diese zwei Kelche wurden in der selben Werkstatt und zur gleicher Zeit gemacht.

Diese Kelche bezeugen, dass diese Goldschmiedearbeiten nicht Einzelstücke waren, sondern nach gleichem Plan in mehreren Variationen angefertigte Objekte waren.

Es stellt sich die Frage, welche aus dem Mittelalter stammenden Goldschmiedearbeiten tatsächlich Einzelstücke waren. Es gibt sehr viele Ähnlichkeiten nicht nur auf Kelchen, sondern auch auf anderen Gegenständen, die aus früheren oder späteren Zeiten stammen. Die Goldschmiede konnten nach einem Plan mehrere Exemplare – mit geringfügiger Veränderung einzelner Applikationen und Motive – anfertigen.